

*Czirfusz Márton, Csányi Gergely,
Éber Márk Áron, Gagy Ágnes, Gerőcs
Tamás, Jelinek Csaba, Katona Noémi,
Kovai Cecília, Meszmann T. Tibor,
Nagy Kristóf, Pinkasz András, Szarvas
Márton és Vigvári András*

SZÓSZEDET A FORDULAT 26. SZÁMÁHOZ

Ezt a szószedet azokból a fogalmakból állítottuk össze, amelyeket ebben a lapszámban visszatérően használunk, és amelyeket a jelenlegi magyar viszonyok világrendszer-szempon-tú elemzésében a legfontosabbaknak tartunk. Az itt szereplő fogalmak egy része a hétköznapokban is használt kifejezés (pl. háztartás, rendszerváltás), amelyeket sajátos értelemben használunk a magyar társadalmi valóság kapitalista világ-gazdaság struktúráiba való történeti beágyazott-ságának elemzésekor. Mások a kritikai társadalomtudományok bevett fogalmai, amelyeknek viszont az egyes szerzők és iskolák különböző jelentéseket adtak (pl. tőke), így érdemes rögzíteni, hogy mi mit értünk alattuk. A fogalmak harmadik csoportját pedig a világrendszer-elemzés által bevezetett kifejezések adják (pl. félperiféria).

A szócikkek az általunk a lapszám cikkeiben használt értelmezések sarokpontjait ismertetik. Nem törekedtünk a különböző iskolák és vitáik részletes ismertetésére; amennyiben viszont relevánsnak tartottuk, bemutatjuk, hogy értelmezésünk melyik irányzatra, melyik szerzőre vagy a szerző melyik művére épül elsősorban.

CIKLUS

A kapitalista termelési mód (→kapitalizmus) elemzésében fontos szerepet tölt be a gazdasági ciklusok leírása és értelmezése. A főáramú közgazdaságtan egyensúlyelméleteivel szemben a cikluselméletek a válság- és növekedési periódusok szisztematikusan megfigyelhető ritmusára irányítják a figyelmet. A közgazdaságtan különböző hosszúságú ciklusokat különböztet meg: az 1–4 éves üzleti ciklusokat, a 8–10 éves pénzügyi ciklusokat, az infrastrukturális beruházások hullámvázához köthető kb. 20 éves ciklusokat, illetve az ún. Kondratyev-féle hosszú ciklusokat, melyek kb. 50 évente ismétlődnek. E ciklusok jellemzője, hogy bővülő-felívelő szakaszaikban a beruházás és értéksajátítás, míg kimerülő-leívelő szakaszaikban túlermelési vagy túlfelhalmozási válság és leértékelődés figyelhető meg. Magyarországon az 1980-as években több szerző is foglalkozott a különböző cikluselméletek alkalmazásával hazai gazdaság(történeti) folyamatokra, például Kövér György, Bródy András és Bauer Tamás is; ekkor fordították le magyarra Kondratyev 1920-as években publikált klasszikus tanulmányát.

A szűken értelmezett közgazdaságtani értelmezés mellett a kritikai társadalomtudományban olyan cikluselméletek is elterjedtek, amelyek a különböző gazdaságstatisztikai mutatók hullámvázása mellett egyéb politikai, társadalmi folyamatokat is beépítenek a modelljeikbe. Ilyen például a →hosszú időtartam (*longue durée*), azaz a hosszú időtávú, 150–200 évet felölelő történelmi idő vizsgálata, mely leginkább Fernand Braudel munkái alapján ismert. Braudel nagy hatással volt a →világrendszer-elemzés képviselőire, például Immanuel Wallersteinre is.

Jelen lapszám szempontjából a két legfontosabb szerző Robert Brenner és Giovanni Arrighi. Brenner többek között az 1970-es évek óta tartó →hosszú lejtmenet fogalmáról ismert, míg Arrighi a globális kapitalizmus 15. századi kialakulásától négy nagy hegemoniaciklust azonosít (→hegemonia). E lapszám cikkei a mai magyar társadalmi folyamatokat a második világháború utáni globális hegemoniaciklus leívelő szakasza, a hosszú lejtmenet összefüggéseiben értelmezik. Ez az időszak másképpen az Amerikai Egyesült Államok hegemoniájának válságos, hanyatló periódusa. (JC)

Arrighi, Giovanni – Silver, Beverly J. (2001): Capitalism and world (dis)order. In: *Review of International Studies*, No. 27.: 257–279

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.

Kondratyev, Nikolaj D. (1980): A gazdasági fejlődés hosszú hullámai. In: *Történelmi Szemle*, Vol. 23., No. 2.: 241–269.

Köver György (2018): A Kondratyev-ciklus története. In: *A növekedés terhe*. Osiris.

ÉRTÉKLÁNC

A nemzetközi →munkamegosztás felépítésében, a →felhalmozási rezsimben az 1980-as évek végére a feldolgozóiparban a globális értékláncok váltak uralkodóvá. Az értéklánc olyan hierarchikus vállalati struktúrát jelent, amelyben az adott iparág vezető cégei – pl. járműipari márkák végső termelői, ruhaipari vagy elektronikai termékek végső értékesítői – koncentrált piaci pozíciójuknak köszönhetően képesek a teljes beszállítói hálózat kialakítására, irányítására és ezen keresztül a hierarchikus struktúra „láncszemeiben” megtermelt érték minél nagyobb arányú elsajátítására. E működés a hierarchia magasabb pontjain lévő cégek számára egyrészt lehetővé tette a kevésbé jövedemező tevékenységek kiszervezését, másrészt a láncon belüli szereplők lecserélhetőségével, a lánc irányításának megváltoztatásával a piaci változásokra történő gyors és rugalmas reagálást. Ezzel összhangban a kilencvenes évek elejére liberalizálódott a nemzetközi kereskedelem, lehetőséget biztosítva arra, hogy az értékláncok globálissá váljanak, és a →tőkefelhalmozás jövedemezőssége folyamatosan biztosítva legyen.

A globális értékláncok vállalatainak globális elhelyezkedését két szempontból is vizsgálhatjuk. Egyrészt amennyiben a vállalatokat a vállalatközpont országával azonosítjuk, akkor azt látjuk, hogy míg a centrumországok vállalatai a hierarchia minden szintjén megjelennek, addig a félperiféria és a periféria vállalatai csak elszórva találhatók meg az értéklánc magasabb szintjein, és inkább az alsóbb szintekre képesek szakosodni (pl. magyarországi vállalatok közvetlen beszállítók lesznek a járműiparban, de nem lesznek járműmákká tulajdonosai). Másrészt a transznacionális vállalatokon belül is azonosíthatunk értékláncokat: a központ az alacsonyabb hozzáadott értékű tevékenységeit nem más vállalatoknak szervezi ki, hanem térben helyezi át (pl. az járműipari cég az összeszerelést áttelepíti Kelet-Európába, de a kutatás-fejlesztés megmarad a vállalati központban). Így például Magyarországon a globális járműipari értéklánc összes szintjének szereplőit megtaláljuk, a vállalatok által megtermelt érték áramlását pedig egyszerre határozza meg az iparági és a vállalati értékláncon belül elfoglalt pozíció (→munkamegosztás). (PA)

Bair, Jennifer (2005): Global capitalism and commodity chains: Looking back, going forward.

In: *Competition and Change*, Vol. 9., No. 2.: 153–180.

FELHALMOZÁSI REZSIM

A →tőkefelhalmozás konkrét térben és időben történik, hatalmi viszonyok által kialakított, tőkés újratermelést biztosító és ezáltal legitimé tett intézményrendszer közvetítésével. A hatalmi viszonyok által kialakított intézményrendszer általában nemzetállami keretek között jön létre, a kötetben is elsősorban így használjuk a rezsim fogalmát.

Az 1970-es évektől kezdődő →hosszú lejtmenet időszakában Magyarországot egy konkrét, a világrendszerbe beágyazott →félperifériás felhalmozási rezsimként értelmezzük. A rezsim kialakulását a →hegemonia fogalma segítségével értelmezzük. Ezen belül a lapszámban (részletesen lásd a bevezető tanulmányt) a 2010 utáni magyarországi rezsimet a második világháború utáni globális gazdasági ciklus válságának 2008 utáni fázisában kialakuló, helyi, →félperifériás →hegemoniaként elemezzük. A konkrét tőkefelhalmozási rezsim a külső és a belső tőkefelhalmozás feltételeit csak a munkaerőre háruló egyre erőteljesebb nyomás árán tudja garantálni, így ki kell alakítania és uralnia kell az ehhez szükséges társadalmi feltételeket. (MTT)

Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Geröcs Tamás – Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. In: *Fordulat*, No. 26.: 28–75.

FÉLPERIFÉRIA

A félperiféria a →világrendszer egyik, a →munkamegosztás által létrejött pozíciója. Centrum és periféria →viszonyfogalmak, csak egymáshoz fűződő viszonyukban értelmezhetők. A félperiféria egyszerre rendelkezik centrumra és perifériára jellemző sajátosságokkal, így részint „köztes” helyzetet foglal el, részint pedig „közvetítő” szerepet lát el a tőkés világgazdaság hierarchikus rendszerében. A centrumországok számára a félperiféria például a perifériát is jelentheti (emiatt hívhatjuk Kelet-Európát mint félperifériát egyúttal az Európai Unió perifériájának is), miközben a periférikus országok számára a centrumot (lásd pl. a volt államszocializmus keleti tömbjét és az ún. „harmadik világ” közötti kereskedelmi és munkaerő-áramlási kapcsolatokat). A félperiféria egyben térbeli fogalom is, hiszen a kapitalista világgazdaság bizonyos térségeire vonatkozik (pl. Latin-Amerikára, Kelet-Európára).

A →tőkefelhalmozásban és az értéktöbblet elsajátításában a félperiféria a centrum és a periféria közötti pozíciót jelenti: a félperifériát tőke- és technológiahány jellemzi, a félperiféria a centumból való tőkekiáramlás fontos célterülete, az értéktöbblet meghatározó módon a félperifériáról a centrum felé áramlik. A világgazdaság →ciklikus válságai során fontos „puffert” képez a félperiféria: például a termelési kapacitások ide irányuló áthelyezésével időlegesen helyreállítható a termelés jövedelmezősége az itt található olcsóbb munkaerő miatt.

Kelet-Európa, így Magyarország társadalmainak történeti elemzésében fontos szempont azok félperifériás jellege. Történetileg visszatérő törekvés, hogy a félperifériás államok a javítsák pozícióikat a világrendszerben (→függő fejlődés; az államszocialista kísérlet ennek egy példája, de a →rendszer váltás tétjei is részben ennek mentén alakultak – vö. „felzárkózás” a Nyugathoz). A félperiféria fogalma a magyarországi folyamatok elemzésekor segítséget nyújt abban, hogy bemutassuk a magyar gazdaság sajátos történeti beágyazottságát a tőkés

világrendszerbe. E sajátosságok közé sorolható többek között az államszocialista Magyarország kettős függősége – egyfelől pénzügyi és gazdasági függése a kapitalista centrumoktól, másfelől politikai és katonai függése az államszocializmus központjától, a Szovjetuniótól (Böröcz 2017) –; az adósságválság és társadalmi következményei, illetve a liberalizáció és a protekcionizmus vitája a gazdaságpolitikákban (lásd a *Fordulat* 21. lapszámát); az e lapszám bevezető tanulmányában használt félperifériás →hegemonia fogalma, amely a jelenlegi Magyarországot a világrendszerbe beágyazott felhalmozási rezsimként értelmezi sajátos osztályviszonyaival együttesen (→osztály, →viszony); vagy a bérmunka és az →informális munka félperiférián sajátos viszonya és szerepe a →társadalmi reprodukcióban. (CzM)

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása.

In: *Eszmélet*, Vol. 26., No. 103.: 159–192.

Böröcz József (2017): *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig.*

L'Harmattan Kiadó.

FINANCIALIZÁCIÓ

A finanszírozás az a folyamat, amelynek során a gazdasági folyamatokra egyre nagyobb hatást gyakorolnak a pénzpiacok, a pénzügyi szférában érdekelt gazdasági szereplők és a pénzügyi logika. A finanszírozás során a gazdaságban megtermelt profit forrása egyre inkább a pénzügyi rendszer, és nem a termelő ágazatok vagy az árukereskedelem lesz (→tőkefelhalmozás). A finanszírozás fogalma a nemzetközi kritikai társadalomtudományos irodalomban az utóbbi évtizedekben terjedt el, megjelenése sok szempontból levezethető az 1970-es évek globális neoliberális fordulatából, amely megújította a →felhalmozási rezsimet. A finanszírozás kutatása a 2008-as válság után vett nagyobb lendületet, és ma már olyan alterületei is vannak, mint a mindennapi élet, a közszolgáltatások vagy a lakhatás finanszírozása.

Jelen lapszám perspektívájában a finanszírozás nemcsak az utóbbi évtizedek jellemzője, hanem a globális hegemoniaciklusok (→ciklus, →hegemonia) leívelő szakaszának általános sajátossága. E leívelő szakaszokra – mint például legutóbb a 19–20. század fordulójára – általánosan igaz, hogy a csökkenő profitrátával küzdő termelőágazatok helyett a profittermelés színtere áttolódik a pénzügyi szférába. Az ilyen finanszírozási időszakokban új pénzügyi termékek jelennek meg a pénzpiacokon (mint például a másodlagos jelzálogpiac az Amerikai Egyesült Államokban a 2000-es években), különböző pénzügyi buborékok fújódnak fel és pukkannak ki (lásd az 1997-es délkelet-ázsiai válságot vagy a 2008–2009-ben kipukkadó „ingatlanlufit”), és jellemzőbbé válnak a globális gazdasági rendszerben a kisebb fel- és leívelő szakaszok. Emellett fontos, hogy bár a finanszírozás a globális →kapitalizmus egészében

történik, a →világrendszer különböző pozícióiban más és más formában jelentkezhet, azaz a centrumországok és a →félperiféria finanszírozási folyamatai eltérhetnek egymástól. (JCS)

Arrighi, Giovanni (1994): *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. Verso.

FÜGGŐ FEJLŐDÉS

A függő fejlődés gondolata a második világháború után uralkodóvá váló fejlődésistádiumok-elmélet kritikájaként alakult ki. A fejlődésistádiumok-elmélet a fejlődés azonos modelljét alkalmazta minden országra, a fejlett és fejlődő országok közötti különbségek orvoslására pedig a világszerte integrációt javasolta. Az ENSZ Latin-amerikai és Karibi Gazdasági Bizottsága (CEPAL/ECLAC) (elsősorban Raúl Prebisch argentin közgazdász) úgy érvelt, hogy az ipari cikkek importjéért nyersanyagexporttal fizető fejletlenebb országok a cserearányokon folyamatosan veszítenek, így a világszerte integráció valójában gátolja a fejlődésüket. Ehelyett protekcionista politikát és importhelyettesítő iparosítási programot javasoltak.

Az importhelyettesítő iparosodás a második világháború utáni globális gazdasági →ciklus félperifériás gazdaságainak fő gazdaságpolitikai céljává vált. A →félperiféria iparosodása azonban nem vezetett a világgazdaságon belüli egyenlőtlenségek csökkenéséhez. A függő fejlődés elméletét ennek fényében két módon módosították. Egyrészt a fejlődést a tőkés világgazdaság viszonyai szerint értelmező megközelítések azt hangsúlyozták, hogy az iparosodás önmagában nem vezet fejlődéshez, csak a technológiai szint növelésén – mai kifejezéssel: a globális →értékláncokban elfoglalt magasabb pozíció – keresztül. A függő fejlődés koncepciójának alapjául szolgáló elemzést a saját keretébe beépítő, de egyúttal a globális viszonyok komplexebb vizsgálata felé elmozduló →világrendszer-elemzés ugyanezt a problémát másképp látta. Wallerstein (pl. 1976) a tőkés gazdaságon belüli versenyt globális →viszonyként szemlélve arra jutott, hogy a →félperifériás országok közötti fejlődési verseny nem felszámolja, hanem állandósítja a teljes világszerte hierarchiáját. Giovanni Arrighi ([1990] 2014) az importhelyettesítő iparosodás globális eredményeit elemezve azt mutatta ki, hogy a technológiai utolérés erőfeszítései nem számolják fel a globális egyenlőtlen fejlődés logikáját, hanem részben állandósítják, részben másokra hárítják a globális szinten egyenlőtlenül működő rendszer hátrányait. Arrighi értelmezésében a fejlődés illúziója nemcsak tévedést jelent, hanem a rendszer globális működéséhez szükséges ideológiai tényezőt és versenyképesszert. Kelet-Európa esetében Andrew C. Janos foglalkozott a fejlődési illúzió politikai hatásaival, a függő fejlődés fogalmának magyarországi recepcióját a nyolcvanas években a *Fejlődés-tanulmányok* kiadványsorozat indította el. (GÁ)

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása.

In: *Eszmélet*, Vol. 26., No. 103.: 159–192.

Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában.*

Helikon.

Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-peripheral countries and the contemporary world crisis.

In: *Theory and Society*, Vol. 3., No. 4.: 461–483.

GENDERREZSIM

A genderrezsim a nemek közötti viszonyrendszert (→viszony) jelöli. A gendernek sokféle jelentése van a különböző szociológiai irányzatokban, a marxista feministák a nemek közötti viszonyokat a kapitalista termelés által meghatározott, hierarchikus viszonyokként értelmezik. A világrendszer-elemzés szerint a →tőkefelhalmozás a kapitalizmusban a fizetett bémunka mellett a fizetetlen munka kizsákmányolásán keresztül történik (→informális munka). A →társadalmi reprodukcióhoz, az élet újratermeléséhez közvetlenül kapcsolódó munkát (pl. a gyereknevelést, a gondoskodást, a házimunkát) jellemzően nők végzik a →háztartáson belül. E reprodukív munka által termelt érték nincs elismerve és nincs bérrel kompenzálva, illetve e munka jellemzően a kereső tevékenységnek alávetett kiegészítő tevékenységként van azonosítva. A nemek közötti egyenlőtlen →munkamegosztás a háztartáson belül és a társadalomban létrehozza és újratermeli a nemek közötti viszonyrendszert. Így a gendert nem egyéni identitásként, hanem strukturálisan meghatározott pozíciókként értelmezzük, amelyeket a globális felhalmozási folyamat határoz meg. A genderpolitika vagy „nőpolitika” kifejezések azt jelölik, hogy az állam miként avatkozik be szimbolikusan vagy materiálisan a nemek viszonyrendszerébe (lásd pl. a jelenlegi magyarországi családpolitikát). Jellemzően a gazdasági →ciklusok felívelő szakaszában a születések számának növelése, a hosszú távú →társadalmi reprodukció áll a politikák fókuszában, a leívelő szakaszokban pedig az informális munka kompenzálja a bérkiesést. (KN)

Csányi Gergely (2019): Genderrezsim és „nőpolitika” Magyarországon 2008–2018. Történeti politikai gazdaságtani elemzés. In: *Fordulat*, No. 26.: 115–141.

Csányi Gergely – Gagyai Ágnes – Kerékyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5–30.

Dunaway, Wilma A. (2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

Mies, Maria (1986): *Patriarchy and accumulation on a world scale*. Zed Books.

HÁZTARTÁS

A háztartás a köznyelvben és a tágabb szociológiai, illetve társadalomstatistikai diskurzusban általában lakhatási, vagyonmegosztási vagy fogyasztási egységet jelöl. A világrendszer-elemzéssel foglalkozó Fernand Braudel Központban elindított Háztartások, Munkaerő és Világgazdaság Kutatócsoport (*Research Working Group on Households, Labor Force Formation and the World Economy*) kutatói által kidolgozott megközelítés szerint a háztartás a társadalom alapvető termelési és reprodukciós egysége, melyben különféle munkatípusok hierarchikusan összekapcsolódva egészítik ki egymást, és amely így a globális felhalmozási folyamat egyenlőtlen viszonyait rögzíti.

E megközelítés láthatóvá teszi, hogy a →társadalmi reprodukciónak azokat a költségeit, melyeket a tőke nem fizet ki munkabér formájában, a háztartáson belüli (produktív és reprodukzív) →informális munka biztosítja, ezzel járulva hozzá egyrészlől a tőke munkaerőköltségéhez, másrészlől a háztartás integrációjához az →értékláncokba. Így a háztartás olyan csomópont a globális értékláncokban, melyben a munkák hierarchiájának fenntartása, tehát az →informális munka, a háztartási munka vagy a reprodukzív munka el nem ismerése alapvető feltétele annak, hogy a női munka a felhalmozás globális folyamataiba integrálódjon, hiszen ez csökkenti a tőke bérköltségeit és alacsonyan tartja a munkaerő árát. A háztartás mint termelési csomópont működésének tehát alapvető feltétele a →gender-rezsim hierarchikus jellege. (CsG)

Csányi Gergely – Gagyai Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció: Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5–30.

Dunaway, Wilma A. (2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer *longue durée*-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

Smith, Joan – Immanuel Wallerstein (1992): *Creating and transforming households*. Cambridge University Press.

HEGEMÓNIA

A hegemonia fogalmát a marxista elemzésekben Antonio Gramsci honosította meg. A hegemonia azokat a →viszonyokat jelöli, melyek az alávetett és az uralkodó osztályok között állnak fenn, és amelyek létrehozzák a társadalmi berendezkedést. Gramsci hegemoniafogalmát az 1920–1930-as években a nyugat-európai szocialista forradalmak kudarcai után dolgozta ki, hogy feltárja a politikai cselekvés társadalmi beágyazottságát és előfeltételeit. Így a hegemonia fogalma nagy hangsúlyt helyez a hatalmi viszonyoknak a nem közvetlenül elnyomó, hanem inkorporáló és ezért konszenzusosnak érzékelt voltára. Az uralkodó osztály nemcsak közvetlen erőszak, hanem a termelési viszonyokkal

összefüggő kulturális és politikai eszközökkel is létrehozta és megszilárdítja az uralmi viszonyokat.

A hegemonia nem eleve adott és örökké létező, hanem az érdekcsoportok küzdelmei során létrejövő és folyamatosan átalakuló hatalmi viszony. Egyetlen hegemonia sem épül azonban valamennyi társadalmi csoport teljes egyetértésére: a hatalom gyakorlása szempontjából nélkülözhető csoportok kizárása ugyanúgy a hegemonia jellemzője.

Míg Gramsci alapvetően nemzetállami keretben vizsgálta a hegemoniák kialakulását, működését és az ellenhegemonikus erők mozgását, addig Giovanni Arrighi nyomán a világrendszer-elemzés fókuszába a globális hegemoniaciklusok kerültek (→ciklus). Arrighi →hosszú időtartamú megközelítése a tőkés →világrendszer történetében négy hegemoniaciklust azonosít, melyek saját →tőkefelhalmozási logikákkal rendelkeztek. Bár Arrighi megközelítése nem mond ellent Gramscinak, nagyobb hangsúlyt fektet a hegemoniaképződés globális és politikai-gazdaságtani aspektusaira (Gramsci a kulturális, ideológiai vonatkozásokat és a nemzetállami keretet hangsúlyozta).

Mivel a nemzetállami hegemoniák a globális hegemoniaciklusokba ágyazódnak, e lapszám egyszerre használja a hegemoniaformálódás mindkét léptékét: a helyit és a globálit is. Így feltárja, hogy hogyan jönnek létre és alakulnak át helyi, nemzetállami hegemoniák, illetve azt, hogy ezek a nemzetállami hegemon rezsimok hogyan integrálódnak függő pozícióban (→függő fejlődés) a globális hegemoniaciklusok átalakulásaiba. (NK)

Arrighi, Giovanni (1994): *The long twentieth century: Money, power, and the origins of our times*. Verso.

Gramsci, Antonio (1977): *Az új fejedelem*. Magyar Helikon.

Forgacs, David (2000): *The Gramsci reader*. New York University Press.

HOSSZÚ IDŐTARTAM

A hosszú időtartam (*longue durée*) az Annales társadalomtörténeti iskola második generációja által meghonosított fogalom, amely a történettudományra jellemző politika- és eseménytörténeti megközelítés helyett a hosszabb időtávban és szélesebb társadalmi valóságban megragadható történetírást szorgalmazta. Az irányzat legfőbb képviselője Fernand Braudel volt, aki *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában* című monográfiájában dolgozta ki a megközelítés alapjait.

Braudel szerint a történetírás hagyományos szemléletű, események értelmezésével foglalkozó megközelítése mellett legalább olyan fontos a társadalmi rendszerek mélyen lévő struktúrák elemzésével is foglalkoznia. Braudel szerint a történelmi változások nem pusztán az események pontos leírásával ragadhatók meg, hanem sokkal inkább azon

mélyen fekvő struktúrák elemzésével, amelyek az „élet totalitását” valójában meghatározzák. Ahogy Braudel fogalmaz, a pillanatnyi események helyett a hosszú időtartamok vizsgálata indokolt, hiszen alapvetően ezek szabják meg szélesebb társadalmi csoportok életének történeti kereteit.

A braudeli történelemfelfogás és történetírás fontos kiindulási pont volt a →világrendszer-elemzés képviselőinek munkásságában, illetve a →ciklusok elemzéséhez is kapcsolható. E lapszám elemzései szintén a társadalmi struktúrák folytonosságát, illetve hosszú időtávú változását helyezik a középpontba. (VA)

Braudel, Fernand (2007): A történelem és a társadalomtudományok: A hosszú időtartam. In: *Annales: A gazdaság, társadalom és kultúrtörténet francia változata*. Szerk.: Benda Gyula – Szekeres András. L'Harmattan.

HOSSZÚ LEJTMENET

A hosszú lejtmenet Robert Brenner fogalma, amellyel a második világháború utáni gazdasági bővülés és felívelés megtorpanását követő időszakot értelmezi. Állítása szerint a háborút követő hosszú →ciklus felívelő szakasza kb. az 1960-as évek végéig tartott, annak leívelése pedig kb. 1973 óta tart. Mindezt elsősorban a feldolgozóipar jövedelmezőségével mérte, amelyhez a vállalatok adózás előtti eredményét veszi alapul.

A leívelő szakasz időbeli elnyúlását a folyamatos kormányzati beavatkozások okozzák: elsősorban a munkások bérének befagyasztása, az adócsökkentések, a kereskedelem- és árfolyampolitika, valamint a pénz- és tőkepiacok deregulációja, amely teret adott a →finanszírozásnak. A beavatkozások azonban megállítani nem, csak lassítani tudják a lejtmenetet, valamint a válság terheit és költségeit tudják újraosztani, másokra terhelni. A hetvenes évek óta így ezt az időszakot a kibocsátás és a beruházások alacsony üteme, mérsékelt termelékenység, magas munkanélküliség és stagnáló-csökkenő reálbérszínvonal jellemzi. A finanszírozás ugyan a nyolcvanas évektől rövidebb időszakokra képes volt nagyobb növekedést generálni, az így megtermelt jövedelmek aránytalanul nagy arányban a tőkéhez, illetve a gazdagokhoz áramlott, valamint ezeket az időszakokat egyre mélyebb és elhúzódóbb válságok kísérték. (PA)

Brenner, Robert (2000): The boom and the bubble. In: *New Left Review*, No. 6.: 5–43.

Brenner, Robert (2004): New boom or new bubble? The trajectory of the US economy. In: *New Left Review*, No. 25.: 57–100.

Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.

INFORMÁLIS MUNKA

Informális munkán azokat a tevékenységeket értjük, amelyek hozzájárulnak a felhalmozási folyamatokhoz (→tőkefelhalmozás), de a bérmunka szerződéses rendszerén kívüli viszonyokba ágyazódnak, tehát közvetetten kapcsolódnak a tőke–bérmunka viszonyhoz.

A világrendszer-elemzés és e lapszám tanulmányai szerint a tőkefelhalmozáshoz alapvetően szükséges az informális munka, mivel a kapitalista rendszer fennmaradásához elengedhetetlen, hogy a →társadalmi reprodukcióhoz szükséges munkának csak egy kis részét kelljen bérrel kompenzálnia a →tőkének. A bérmunka kizárólagossága a rendszer válságához vezetne. Ebből következően az informális munka nem kevésbé kapitalista, mint a formális bérmunka. A →félperiférián emellett az informális munka formái különbözhetnek a centrumországok informális munkaformáitól, összetett társadalmi viszonyokba ágyazódnak (pl. házépítés kalákában).

Az informális munka szimbolikusan és materiálisan a bérmunka alávetettje és kiegészítője, rendszerint bizonyos csoportok elnyomásával zsákmányolható ki. A →kapitalizmus története során ilyen csoportok voltak a rabszolgák, a parasztok, a nem fehér bőrűek, a nők vagy a gyerekek, akik nem fizetett, nem bérmunkaviszonyban végzett munkájukkal hozzájárultak a tőkefelhalmozás fennmaradásához. A →kapitalizmus alapvető erőforrása a →társadalmi reprodukció során közvetlenül kizsákmányolt informális reprodukív munka, amelyet legnagyobbreszt nők végeznek. (CsG)

Dunaway, Wilma A. ([2012] 2018): A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. In: *Fordulat*, No. 24.: 53–87.

Wallerstein, Immanuel (1983): *Historical capitalism*. Verso.

KAPITALIZMUS

Kapitalizmus vagy más néven modern tőkés →világrendszer alatt azt a társadalomtörténeti folyamatot értjük, amelynek története során a →tőkefelhalmozás érdekében versengő hatalmi csoportok arra kényszerülnek, hogy folyamatosan újraszervezzék egyrészt a különböző termelési módokon és társadalmi →viszonyokon belüli, másrészt az azok közötti globális és hierarchikus →munkamegosztást, harmadrészt pedig az annak keretétől szolgáló geopolitikai kapcsolatokat.

A globális társadalmi viszonyrendszer alapja a tőkés árutermelés, illetve az arra leginkább jellemző bérmunkaviszony, amely először a XVI. századi Nyugat-Európában vált a társadalmi →munkamegosztást meghatározó erővé. A globális →munkamegosztásba bevont és azon belül áruként újratermelt munka nagyobb része ugyanakkor történetileg sosem csak a marxai „kettős értelemben szabad” (a munkaerjétől és termelési eszközeitől

megfosztott) bérmunkára épült, hanem számos egyéb „nem szabad”, jellemzően erőszakos (gyarmati, rabszolgaság), megadóztatott (parasztság, kisipar) vagy meg nem fizetett munka (→informális munka) formájában vált és válik ma is a globális tőkefelhalmozás részesévé (pl. Magyarországon és Kelet-Európában a második jobbgáyság is ilyen forma volt). A tőkés árutermelés társadalmi formájára jellemző bérmunkaviszony fenntartásának tehát feltétele a nem bérjellegű munka folyamatos bevonása a tőkefelhalmozás globális rendszerébe, ami a bérmunka köré szerveződő tőkés árutermelés dinamikus és erőszakos terjeszkedését eredményezi (vö. pl. gyarmatosítás).

Így a kapitalizmus kialakulástörténetében (az eredeti →tőkefelhalmozásban) összekapcsolódik a bérmunkaviszony térnyerése a társadalmi →munkamegosztás globális kiterjesztésével. Bár az eredeti →tőkefelhalmozást lehetővé tevő társadalmi válságnak, vagyis az európai feudalizmus felbomlásának nincs egyértelmű kezdő- vagy végdátuma, a válságból kifejlődő modern tőkés világrendszer (kapitalizmus) globális politikai rendszer formájában először a XIX. századra szerveződött meg az európai államok ellenőrzése alatt (a brit hegemoniaciklus során; →ciklus, →hegemónia). (GT)

KÖZÉPOSZTÁLY

A középosztály, vagy a polgárság és polgárosodás fogalma a modern tőkés →világrendszerral együtt, annak centrumában, a globális felhalmozási hierarchiák csúcsain kifejlődő társadalmi →osztályt és folyamatot takar. A centrumon kívüli társadalmakban, mint a →félperiférián azonban a globális →értékláncban elfoglalt alacsonyabb pozíció következtében nem jött létre a centrumhoz hasonló középosztály. Míg e társadalmak középosztály-formálódását a helyi perspektíva felől gyakran „kettős társadalomnak” írják le, ez a tőkés világrendszer egészének szempontjából nézve a centrum és a periféria jellemzőit egyszerre hordozó félperifériás társadalmak egyenlőtlen és →függő fejlődéséből fakad.

E társadalmakban a középosztály fogalma nemcsak egy adott társadalmi pozíciót, hanem a centrumhoz való felzárkózás ígéretét és az ehhez kapcsolódó fogyasztási normákat is jelenti, így a félperiférián a középosztályosodás az Arrighi által is leírt fejlődési illúzió táptalaja lesz. A felzárkózás illúziója miatt a félperiféria középosztályai gyakran válnak a felzárkózási projektek motorjaivá, és a felzárkózás illuzórikus volta és kudarca miatt ezeknek a projekteknek a kritikusai is (→rendszerváltás).

Mivel a kelet-európai középosztály-formálódás olyan globális pozícióban megy végbe, mely nem a felhalmozási hierarchiák csúcsán áll, így a nyugati típusú középosztályosodáshoz képest kisebb szerepet játszik a vállalkozás, és nagyobbat játszanak az intellektuális erőforrások. A helyi középosztályok intellektuális erőforrásai révén tudják helyi a →felhalmozási rezsimen, azaz az államon keresztül megszerezni azokat az erőforrásokat, melyek szükségesek

számukra a centrumbeli középosztályi fogyasztáshoz hasonló életmódok létrehozásához és fenntartásához. (NK)

Arrighi, Giovanni ([1990] 2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása.

In: *Eszmélet*, Vol. 26., No. 103.: 159–192.

Janos, Andrew C. ([2000] 2003): *Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában*. Helikon.

Gagyí Ágnes (2018): *A válság politikái*. Napvilág.

MUNKAMEGOSZTÁS

A munkamegosztás általános értelemben azt jelenti, hogy különböző munkások, vállalatok, térségek különböző munkatevékenységekre szakosodnak. A munkamegosztást a kritikai társadalomtudomány szerint társadalmi viszonyok (→viszony) hozzák létre és a munkamegosztásban társadalmi viszonyok képeződnek le.

A munkamegosztás nem a →kapitalizmus terméke (a nem kapitalista társadalmakban is létezik munkamegosztás), de a kapitalista áruterelés előfeltétele a munkamegosztás. A marxi elmélet alapvetően két munkamegosztást különít el egymástól. Az egyik a cserefolyamatban kifejeződő munkamegosztás, amikor különböző munkatermékek és munkaformák cserélnek gazdát egymással a társadalom különböző egységei (háztartás, vállalatok, országok) között vagy azokon belül. A másik alapvető munkamegosztás a termelésen belül történik: tőkés és munkás között, illetve az egyes munkások között (pl. a különböző munkások a termelési folyamatban más-más munkafolyamatot hajtanak végre). A kapitalizmus ideológiája szerint a munkamegosztás és a szakosodás gazdasági növekedéshez, jóléthez és az egyének képességeik szerinti, a munkavégzésben történő kibontakozásához vezet, valójában viszont a munkamegosztás hatalmi viszonyokat is magában rejt, és az értéktobblet elsajátítását teszi lehetővé. A kapitalista fejlődés során fokozódó áruterelés fokozódó munkamegosztást is eredményez (→értéklánc).

A munkamegosztás fogalmát az elmúlt évtizedekben tágították; e lapszám is több különböző, de egymással összefüggő szempontból használja a kifejezést. A világrendszer-elemzésben (→világrendszer) a centrum, →félperiféria és periféria közötti globális munkamegosztás az egyenlőtlenségek egyik magyarázó tényezője. A kritikai társadalomföldrajz rámutatott arra, hogy a térbeli munkamegosztás hogyan termeli újra a társadalmi-térbeli egyenlőtlenségeket a tőkés termelés térbeli megszervezésén keresztül. Az →értékláncon belüli (vállalatokon belüli és vállalatok közötti) munkamegosztás elemzése a →felhalmozási rezsim és a →tőkefelhalmozás folyamatának pontosabb megértéséhez vezetett. A marxista feminista kritika pedig rámutatott arra, hogy a →háztartáson belüli, nemek közötti egyenlőtlen munkamegosztás nem valamilyen természetes, biológiai különbségekkel

magyarázható hierarchikus viszony, hanem a kapitalista termelési mód által újratermelt különbségtétel (→genderrezsim). (CzM)

OSZTÁLY

Az osztály az élet termelésének és újratermelésének folyamatában, a(z) (újra)termelési →viszonyok rendszerében, másképpen a →munkamegosztás rendjében közös helyzetben lévőek összessége. Az osztályokat alapvetően →tőke és munka →viszonyában elfoglalt helyzetük határozza meg. Az osztályviszony hatalmi és kizsákmányoló viszony, a saját munka, valamint mások munkája felett gyakorolt hatalom ugyanúgy része, ahogyan a saját vagy mások munkája során megtermelt érték feletti rendelkezés is. E hatalmat és kizsákmányolást a →kapitalizmusban a termelőeszközök magántulajdona, valamint a profit (haszon) magánelsajátítása teszi lehetővé, míg az államszocializmusban a termelőeszközök állami (nem pedig társadalmi vagy közösségi) tulajdona, valamint a profit (vagy haszon) állami (nem pedig társadalmi vagy közösségi) elsajátítása tette jogszerűvé.

Az osztály fogalma kapcsán meg kell különböztetnünk a névleges osztályokat (vagy pusztán osztályhelyzeteket) a valóságos osztályoktól. A névleges osztály közös osztályhelyzetben lévőket jelent, a valóságos osztály tagjai azonban ezen felül valamilyen fokban tudatosítják is ezt a közös helyzetet, megszervezik magukat, ez pedig közös cselekvésben is kifejeződhet. A névleges és valóságos osztályok mindazonáltal csak egy kontinuum két szélső értékét jelzik, melyek között az empirikus lehetőségek számtalan változata azonosítható.

A lapszám osztályfogalma a legszorosabban a marxi osztálykoncepcióhoz kapcsolódik, de merít Pierre Bourdieu ([1985] 2013) és Erik Olin Wright ([1984] 1997) osztályfelfogásából is. Míg e két szerző jellemzően nemzetállami keretben felfogott centrumtársadalmak osztályait és osztályszerkezeit vizsgálta, addig jelen lapszámban a világrendszer-elemzés keretei között a világszintű →munkamegosztás transznacionálisan szerveződő osztályairól is szó esik (Arrighi, Hopkins és Wallerstein [1983] 2016). Alapvetően nem az egyes – (nemzet)állami keretben felfogott – társadalmaknak vannak osztályai, hanem a globális →kapitalizmusnak. Így a Magyarországon (vagy a magyar társadalomban) megjelenő osztályszerkezet nem egy „szuverén nemzetállam” (vagy egy nemzeti keretek között értelmezett „autonóm társadalom”) osztályszerkezete, hanem a transznacionálisan és globálisan szerveződő, →világrendszerszintű osztályviszonyok egyik helyi, →félperifériás megjelenési formája. (ÉMÁ)

Arrighi, Giovanni – Hopkins, Terence K. – Wallerstein, Immanuel ([1983] 2016): Osztály és rend a világrendszer-elemzés perspektívájából. In: *Eszmélet*, Vol. 28., No. 112.: 165–184.

- Bourdieu, Pierre ([1985] 2013): A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In: *Társadalmi rétegződés olvasókönyv. (E-book)*. Szerk.: Angelusz Róbert – Gecser Ottó – Éber Márk Áron. ELTE TáTK.
- Éber Márk Áron (2019): Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. In: *Fordulat*, Vol. 26.: 76–114.
- Wright, Erik Olin ([1984] 1997): Általános keretrendszer az osztálystruktúra elemzéséhez. In: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum Könyvkiadó.

RENDSZERVÁLTÁS

„Rendszerváltás” alatt a közbeszédben és politikai szóhasználatban az 1989-es évhez köthető intézményes változásokat értjük, amelyekhez a „szocializmusból” a →„kapitalizmusba”, a „diktatúrából” a „demokráciába” való átmenet szimbolikus tétjeit társítjuk. A →világrendszer-elemzés felől nézve a rendszerváltás nem ezt az intézményes és szimbolikus-ideológiai töréspontot jelenti, hanem egy olyan hosszabb távú átalakulást, amely során a helyi viszonyok belső szerkezete a külső beágyazottság (→függő fejlődés) átalakulásával együtt változott (lásd Éber, Gagy, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014 és a *Fordulat* 21. számát).

E hosszabb átalakulás kezdetét a 1970-es évek világgazdasági válságához köthetjük (→hosszú lejtmenet), amely átrendezte az ország külső gazdasági és geopolitikai beágyazottságának feltételeit. Az 1960-as években Magyarország az államszocialista keleti tömb importhelyettesítő kísérletében hídszerpet töltött be (Gerőcs és Pinkasz 2017), ahol a Nyugatról importált technológiáért (amelyekkel készült feldolgozott termékeket a KGST-be exportált) szovjet kőolaj és nyersanyag exportjával tudott fizetni. A 1970-es évek válsága átrendezte az e pozíció feltételeit biztosító cserearányokat.

Magyarország a térség más országaihoz (és más →félperifériás, elsősorban latin-amerikai gazdaságokhoz) hasonlóan a második világháború utáni gazdasági →ciklus válságának kezdetén az importhelyettesítő iparosítás korlátaiba ütközve arra kényszerült, hogy hiteket vegyen fel. Ezeket a válság korai szakaszában rendelkezésre álló olcsó nyugati hitelekkel fedezték, amelyek a nyolcvanas évekre azonban (a centrumgazdaságok válságkezelési intézkedései folytán) ugrásszerűen megrágtak, adósságválságok sorozatát okozva Kelet-Európában és Latin-Amerikában (amelyek a centrum válságát kompenzálták ideiglenesen).

A szocialista gazdaság világgazdasági beágyazottságát megváltoztató körülmények a rendszer belső szerkezetében számos változáshoz vezettek – így a 1970-es éveket más globális régiókban is jellemző megszorításokhoz, a jóléti funkciók leépítéséhez, liberalizációhoz vagy a termelés áttelepítéséhez a perifériák (az olcsóbb munkaerő) felé.

Magyarországon az adósságválság és a tőkehiány körülményei között a közvetlen visszaszatlakozást a kapitalista világ gazdaságba a nyolcvanas évek gazdasági reformjai szolgálták. Míg a rendszerváltás éveit a közbeszédben az új demokratikus képviselői rendszer, a pártok közötti verseny, illetve a nyugat-európai országok életszínvonalához való felzárkózás témái uralták, a gazdaság és társadalom szerkezetében ezeket az éveket a külföldi tőkének kedvező, gyors és nyomott árú privatizáció, a helyi ipari kapacitások leépítése, valamint a helyi piacok megnyitása jellemezte. A rendszerváltást – mint a globális ciklusválság idején a centrumtőke válságát kompenzáló →félperifériás világgazdasági integrációt – kísérő társadalmi költségek (munkanélküliség, bércsökkenés, a megszorítások „sokkterápiája”, a társadalmi különbségek növekedése) az elkövetkező évtizedekben felszámolták a rendszerváltás mint felzárkózás ígéretének legitimitációját. A külföldi tőkének kedvező világgazdasági integrációt levezényelő belső elit (volt szocialista technokrácia, szocialista és liberális politikai elit; →középosztály) helyét Magyarországon a 2010-es választáson átvette az addig alávett pozícióban levő, a világgazdasági integrációt a helyi tőke előnyére formáló elitszövetség (ennek a félperifériás →hegemóniának a kialakulását általánosságban e lapszám bevezető tanulmánya elemzi). (GÁ)

Éber Márk Áron – Gagy Ágnes – Gerőcs Tamás – Jelinek Csaba – Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, No. 21.: 10–63.

Gerőcs Tamás – Pinkasz András (2017): A KGST a világgazdaságban: Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. In: *Eszmélet*, Vol. 29., No. 113.: 15–36.

TÁRSADALMI REPRODUKCIÓ

Társadalmi reprodukció alatt azt a folyamatot értjük, ahogy az élet hosszú és rövid távon újratermelődik a kapitalista viszonyok (→kapitalizmus) között. Hosszú távú reprodukción az új életek, tehát a következő generációk termelését, rövid távú reprodukción a bér munkások napról napra való túlélését értjük. A tőke szempontjából ezek a következő generációs munkaerő-kínálat újratermelését és munkaerő napi újratermelését jelentik.

Marx elemzése szerint az élet újratermelése a kapitalizmusban elsősorban a formális munka során megkeresett bérből történik. A →világgazdaság-elemzés ezzel szemben azt állítja, hogy globális szinten a tőke csak a reprodukció költségeinek egy részét fizeti meg bér formájában. Ezért a bért a különböző →informális munkaformák kénytelenek támogatni (jellemzően a →háztartáson belül), ezzel hozzájárulva a rövid és hosszú távú társadalmi reprodukcióhoz. Ezek közül a munkaformák közül alapvető jelentőséggel bírnak a reprodukzív munkák, melyek közvetlenül szolgálják a társadalmi reprodukciót. Ezek jellemzően

a gondoskodás, szeretet, szex és házimunka formájában jelennek meg. E munkák nőiséghez kötése és munkajellegük eltagadása alapvető eleme a →genderrezsim igazgatásának és feltétele a kapitalista tőkefelhalmozásnak. (CsG)

Csányi Gergely – Gagyai Ágnes – Kerékgyártó Ágnes (2018): Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 5–30.

Mies, Maria (1986): *Patriarchy and accumulation on a world scale*. Zed Books.

Secombe, Wally (2018): A háziasszony és munkája a kapitalizmusban. In: *Fordulat*, No. 24.: 31–52.

TARTALÉKSEREG

A tartaléksereg Marxtól származó fogalom, amely a formális bérmunkából aktuálisan kívül rekedt munkanélküli népességet jelenti, azaz a formális munkaerőpiac szempontjából „többlet-” vagy „felesleges” népességet. A tartaléksereg kifejezés arra utal, hogy a munkanélküliség maga nem jelenti azt, hogy ez a népesség nem venne részt a kapitalista termelésben, csupán egy sajátos módon kapcsolódik a → tőkefelhalmozáshoz. Valójában ez a népesség éppen kizáratása által a részes a tőkés rendszernek olcsó, könnyen mozgatható, rugalmas és eldobható munkaerőként.

A tartaléksereg nagyságát két folyamat eredője határozza meg a kapitalizmusban. Egyrészt a tőke vég nélküli felhalmozásának folyamataként a munkaerő iránti kereslet növekedését jelenti, másrészt viszont az élőmunka technológiával való kiváltása csökkenti a munkaerő iránti igényt. A munkaerő-tartaléksereg egyik fő funkciója, hogy alacsonyan tartsa a béreket, ugyanis létezésük által a formális termelésben részt vevők a tartaléksereg tagjaival helyettesíthetők lesznek. Másrészt pedig a tartaléknépesség szükséges ahhoz, hogy a termelés tudjon alkalmazkodni a gazdasági →ciklusokhoz, hiszen konjunktúra idején a tőke rendelkezésére áll, válság esetén viszont könnyen leépíthető.

A tartaléksereg sokszor rasszizált vagy etnicizált népesség, a faji vagy etnikai hovatartozás az alávetett strukturális pozíciót igazolja, az osztályhatárokat pedig megszilárdítja a helyi társadalmakban. Megkülönbözteti tehát a formális bérmunkába stabilan bevont munkásságot az azon kívül rekedt tartalékseregtől (Magyarországon ez a cigányság esetében figyelhető meg). (KC)

Marx, Karl (1955): Viszonylagos túlnépesség, illetve ipari tartaléksereg fokozódó termelése. In: *A tőke*. Szikra.

Rajaram, Prem Kumar (2018): Refugees as surplus population: Race, migration and capitalist value regimes. In: *New Political Economy*, Vol. 23., No. 5.: 627–639.

TŐKE

A tőke a köznyelvben és a főáramú közgazdaságtanban olyan erőforrást jelent, amely jövedelmező gazdasági tevékenység alapjául szolgál. A marxi megközelítésben a tőke nem erőforrást, hanem a társadalom működésében rögzített \rightarrow viszonyt jelöl. E viszony egyik oldala a tőke vég nélküli felhalmozása (\rightarrow tőkefelhalmozás): a pénz mint erőforrás befektetése a gazdasági folyamatba a pénzmennyiség növelését (és nem egyszerűen csak a cserét vagy a szükségletek kielégítését) szolgálja. A viszony másik oldala a termelésbe befektetett pénzmennyiség növelését lehetővé tevő bérmunkaviszony. Marx szerint a nyersanyagok feldolgozása és cseréje révén önmagában nem termelődik új érték; a tőke által elsajátított többletérték annak köszönhető, hogy a munkaerőnek kifizetett bér kevesebb, mint a munka által megtermelt érték; ez a különbség jelenik meg profitként a tőke oldalán. A bérmunkaviszony által lehetővé tett végtelen tőkefelhalmozás feltétele, hogy a termelési eszközök a tőke tulajdonában vannak, az ezektől megfosztott „szabad” munkaerő pedig csupán a tőkének végzett bérmunka révén tudja szükségleteit kielégíteni (Marx 1978).

A tőke e klasszikus meghatározását a Marx által inspirált társadalomtudományi irányzatok több szempontból kiegészítették vagy módosították. A marxista feminizmus (pl. Secombe 1986) a női reprodukív munka, a természeti környezethez való viszonyt a kapitalista viszonyok részeként megközelítő irányzatok a társadalmi és természeti „olcsó” és „ingyenes” erőforrások (pl. Moore 2015) fontosságát hangsúlyozták a tőke felhalmozásának folyamatában. A \rightarrow világrendszer-elemzés sajátos hozzájárulása, hogy a \rightarrow tőkefelhalmozás folyamatát és az ezt alátámasztó társadalmi viszonyok alakulását a felhalmozás globális szinten összekapcsolt rendszerének (a \rightarrow világrendszernek) történeti ciklusai szerint vizsgálta. Ez a fajta történeti elemzés a „szabad” bérmunkaviszony 19. századi (brit) iparosodáshoz kötött viszonyain túl (amelyekből Marx elemzése kiindul) a nem mindig szabad és nem mindig fizetett munkaviszony, illetve a kereskedelmi feltételek (például monopóliumok és katonai erőszak) tényezőit is figyelembe véve mutat rá a 19. század előtti és utáni globális felhalmozási folyamatok folytonosságára.

Jelen szám több cikke a tőkét más értelemben is használja, amelyet Pierre Bourdieu francia szociológus vezetett be a társadalmi erőviszonyok elemzésébe. Bourdieu (1997) tőkén a társadalmi szereplők számára rendelkezésre álló erőforrásokat érti általában – legyen az iskolázottság, társadalmi kapcsolatok, vagy anyagi vagyon vagy politikai hatalom. A tőke mint társadalmi erőforrás típusainak és e típusok által lehetővé tett társadalmi stratégiáknak az elemzésével Bourdieu a társadalmi küzdelmek elemzésének összetett és érzékeny eszközrendszerét alakítja ki. Ezt az eszközrendszert megkülönbözteti a marxi megközelítéstől, amely véleménye szerint egyoldalúan az anyagi viszonyokat helyezi előtérbe. Ehelyett Bourdieu a társadalmi erőviszonyok olyan elméletét kívánta megalkotni, amely a társadalmi erőforrások minden fajtáját, és ezek egymásba való átalakulásának folyamatait egyaránt szem

előtt tartja. A tőke mint a kapitalista társadalmak történeti alakulását meghatározó alapvető viszony szubsztantív (marxi) értelmének megtagadásával ugyanakkor a (francia) társadalmi viszonyoknak az egyén által birtokolt társadalmi erőforrástípusokra alapozott elemzését kiágyazza a történeti →kapitalizmus folyamatai közül.

Jelen szám szóhasználatában a tőke elsősorban a →világrendszer-elemzés által vizsgált tőkés viszonyok értelmében szerepel, mint a →kapitalizmus történeti-társadalmi rendszerének működését meghatározó alapvető viszony. A nem anyagi viszonyok alakulását a tőke valós felhalmozását lehetővé tevő történeti folyamat részeként és nem ettől független „tőketípusokként” értelmezzük. Bourdieu eszközrendszerét ugyanakkor az általa lehetővé tett elemzési érzékenység miatt e lapszám több tanulmánya is használja, ezt a tanulmányok helyben jelzik. (GÁ)

Bourdieu, Pierre (1997): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: *A társadalmi rétegződés komponensei*. Szerk.: Angelusz Róbert. Új Mandátum Kiadó.

Marx, Karl (1978): *A tőke*. Kossuth Könyvkiadó.

Moore, Jason W. (2015): *Capitalism in the web of life: Ecology and the accumulation of capital*. Verso.

Secombe, Wally (1986) Patriarchy stabilized: the construction of the male breadwinner wage norm in nineteenth-century Britain. In: *Social History*, Vol. 11., No. 1.: 53–76.

TŐKEFELHALMOZÁS

Az értéktöbblet termelése és elsajátítása a tőkés társadalmakat meghatározó társadalomszervező folyamat. Az érték a marxi munkaérték-elmélet szerint az a mennyiségű (idejű) termelő munka, amely az adott áru előállításához társadalmilag szükséges, ide értve a speciális áruformaként felfogott munkaerőt is. A munkának azt a típusát, amely formalizált keretek között értéktöbblet előállítására képes – a munkás újratermeléséhez szükséges munkaidőn túli részt – termelő munkának hívjuk, míg az értéktöbblet-termelésben csak közvetett módon részt vevő, sok esetben →informális munkát pedig nem termelő munkának. Az értéktöbbletet közvetlenül nem termelő munka is a felhalmozási folyamat része, például a munkaerő újratermeléséhez való hozzájárulása révén (→társadalmi reprodukció). A többletmunkával megtermelt javak, amelyek a különböző társadalmi korokban különböző formákat ölthettek – a korai kapitalizmusban még főleg piacra vihető terméktöbbletet, később pénzben realizálható profitot – nem marad a munkásnál és családjánál, hanem a többlet fölött az árutermelő társadalmak tulajdonosi osztálya (→osztály), a tőkés rendelkeznek: ezáltal a munkás és családja által megtermelt érték-többlet tőkés általi elsajátítása a kizsákmányolás. Az értéktöbblet folyamatos termelése és

elsajátítása a tőkés osztályok állandó célja, ami társadalmi szinten az értéktöbblet felhalmozódásához vezet.

A tőkefelhalmozás dinamikája történeti korok szerint változik, és az adott korszak társadalmi és osztályviszonyainak (→osztály), technológiai színvonalának és geopolitikai összefüggéseinek a függvénye. A kapitalizmus fejlődéstörténetét felhalmozási →ciklusok tagolják, sajátos társadalmi és osztályviszonyokkal. A tőkefelhalmozás ciklusai aszerint is változnak, hogy milyen formában képesek a tőkés megtermelt értéktöbblet előállítását és elsajátítását, például abban milyen arányban vesz részt a termelő és a nem termelő munka, illetve hogy a felhalmozásra kerülő értéktöbbletet milyen formában osztják el a tőkés egymás között és forgatják vissza a gazdaságba. A tőkefelhalmozási ciklus bővülő-felívelő periódusában a termelőerők bővülése révén növekszik a megtermelt értéktöbblet, amelyből így szélesebb társadalmi csoportok részesülhetnek (lásd pl. a nyugat-európai jóléti állapotokat). A bővülésnek köszönhetően az értéktöbblet termelésbe való visszaforgatása megéri a tőkésnek, mert az további értéktöbblet termelésére képes, ezáltal dinamikus marad a felhalmozás. A felhalmozási ciklus kimerülő-leívelő periódusában viszont lelassul a termelőerők bővülési üteme, a gazdaság egyre szűkebb területeire lehet jövedelmező módon visszaforgatni a megtermelt értéktöbbletet, ezért a társadalmi szervezőerő az értéktöbblet megtermeléséről az elsajátítás és elosztás irányába tolódik el, amelyet jellemzően a pénzügyi tőke felügyel (vö. →finanszírozás). Ebben a szakaszban a felhalmozás dinamikája lelassul, és intenzívebbé válnak a társadalmi konfliktusok a már megtermelt értéktöbblet elosztásáért a tőkés csoportok (→tőkefrakció), a tőkés és munkások, valamint a munkások egyes csoportjai között, ami egyben társadalmi mozgalmak megerősödéséhez is vezethet. (GT)

TŐKEFRAKCIÓ

E lapszámban aszerint különböztetjük meg a tőkés különböző érdekcsoportjait, osztályfrakcióit, hogy milyen módon sajátítják el az értéktöbbletet és milyen érdekekkel rendelkeznek. Az állam szabályozással segítheti a →tőke különböző frakciói újratermelésének feltételeit, de a politikai képviselőken keresztül a különböző tőkefrakciók is aktívan érvényesíthetik érdekeiket (lásd pl. a →rendszerátalakítás folyamatában a különböző elitcsoportok politikai stratégiáit).

A tanulmányok megkülönböztetik a pénzügyi és az ipari tőkét. Az ipari tőke a munka által megtermelt értéket, míg a pénzügyi tőke a különböző pénzügyi folyamatokon keresztül sajátítja el az értéktöbbletet. A két tőkefrakció működése többnyire kiegészíti egymást, ám bizonyos esetekben ellentétes érdekek is lehetnek. A tőkefrakciókhoz kapcsolódó másik megkülönböztetés a hazai és a nemzetközi tőke elválasztása. Ezek elsősorban abban

különböznek, hogy a profit területileg hol realizálódik és hogy az →értékláncok mely fokán helyezkednek el az általuk tulajdonolt termelőkapacitások. Emiatt a tőkefrakciók globális osztályozási (→osztály) is egyben. A magyarországi és kelet-európai →rendszerátalakítás története például a hazai és a nemzetközi tőkefrakciók közötti politikai küzdelemként is értelmezhető. A különböző tőkefrakciókhoz értelmiségi csoportok csatlakozhatnak (bővebben lásd e lapszám kulturális termelésről szóló tanulmányát), akik az uralkodó értelmezések, kultúra és ideológia megteremtésével a →tőkefelhalmozást szimbolikus szinten (identitás-politikákkal, ízlésekkel stb.) is biztosítják, hozzájárulva a kapitalista rendszer újratermeléséhez (→középosztály). (SzM)

Barna Emília – Madár Mária – Nagy Kristóf – Szarvas Márton (2019): Dinamikus hatalom. Kulturális termelés és politika Magyarországon 2010 után. In: *Fordulat*, No. 26.: 225–251.

Arrighi, Giovanni (1967): The political economy of Rhodesia. In: *New Left Review*, No. 39.: 35–65.

van der Pijl, Kees (1998): *Transnational classes and international relations*. Routledge.

VILÁGRENSZER

A világrendszer egy a Föld nagy részére (ám annak nem az egészére) kiterjedő, hosszú élettartalmú társadalmi egység, amelyet a világszintű →munkamegosztás hoz létre. A XVI. században kialakult kapitalista világgazdaság (→kapitalizmus), amely a →tőkefelhalmozás vég nélküli folyamatán alapul, a történelem során az első olyan, hosszú távon is stabilan fennmaradt világrendszer, amelyet több politikai centrum és több kultúra jellemez. A kapitalista világgazdaság stabilitását adó legfontosabb intézmények a piac (azaz hogy az áruk és szolgáltatások cseréje piaci viszonyok között történik), az államközi rendszert létrehozó államok (a maguk sokféle politikai berendezkedésével), a →háztartások és az →osztályok. A világrendszer egyben függőségi viszonyok rendszere is (→függő fejlődés), társadalmi és térbeli →munkamegosztás egyaránt jellemzi. Utóbbi szempontból megkülönböztethetjük a kapitalista világgazdaság centrumtérsegeit, a →félperifériát és a perifériát, amelyek az érték többlet áramlásával kerülnek egymástól kölcsönösen függő viszonyba (→viszony). A kapitalista világgazdaság hosszú élettartama nem jelenti azt, hogy történetileg állandó volna, például a →hegemón térségek →ciklikusan változnak.

A világrendszer fogalmát az 1970-es években kialakuló, de tágabb értelemben a marxi hagyományra épülő és magát a modernizációelméletekkel szemben meghatározó világrendszer-elemzés vezette be a kritikai társadalomtudományokba. A világrendszer fogalmával rá lehet mutatni arra, hogy a társadalmi valóság meghatározó eleme a kapitalista

világgazdaság (azaz a nemzetállami keretekben gondolkodó elemzések szűklátókörűek), a tőkerendszer jellegzetességeinek megértése történeti vizsgálatot igényel (→hosszú időtartam), illetve az elemzés akkor lesz sikeres, ha egyetlen, integrált társadalomtudomány végzi el. A *Helyzet Műhely* munkáiban (így a lapszám tanulmányaiban is) e szempontokat követjük: Magyarországot és Kelet-Európát a tőkés világrendszer félperifériájának részeként értelmezzük, rámutatunk a társadalmi valóság történeti összefüggéseire és a társadalomtudományok határain átívelően végezzük elemzéseinket. (CzM)

Éber Márk Áron (2018): A világrendszer-elemzés. In: *Marx...: Interpretációk, irányzatok, iskolák*. Szerk.: Antal Attila – Földes György – Kiss Viktor. Napvilág Kiadó.

Wallerstein, Immanuel (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása: A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Gondolat.

Wallerstein, Immanuel (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány.

VISZONY

Legalább két helyzet (vagy pozíció) kölcsönhatása, összefüggése, relációja. A viszony a kritikai társadalomtudomány alapfogalma s egyben ismeretelméleti és módszertani kiindulópontja is. Eszerint a különféle társadalmi jelenségek nem változatlan lényegű létezők, hanem minden esetben kölcsönviszonyok változékony termékei. A viszony kölcsönhatás-jellege többirányú és egyszerre több szinten értendő: egyfelől a meghatározott viszonyban állók kölcsönösen formálják egymást, másrészt a viszonyok ugyanúgy alakítják a viszonyban lévőköt, ahogyan azok is formálják e viszonyokat.

Jelen lapszám a marxi irányultságú történeti, kritikai és globális politikai gazdaságtan hagyományába illeszkedik, elsődleges perspektívája a →világrendszer-elemzésé. Ebből következően ismeretelméletileg és módszertanilag a termelési viszonyokat tekintjük elsődlegesnek, és valamennyi pozíciót, intézményt és szereplőt e (termelési) viszonyok által formáltként fogunk fel. A termelési viszony nem kizárólag anyagi termelést jelent, hanem szellemi, ideológiai termékek előállítását is (→hegemónia, →tőkefrakció). Mindazonáltal e lapszámban – ismeretelméletileg és módszertanilag – az élet anyagi termelésének és újratermelésének (→ társadalmi reprodukció) tulajdonítunk elsődleges szerepet. Az általunk vizsgált gazdasági, politikai, társadalmi és kulturális viszonyokat egyszerre fogjuk fel időben és térben kibomló viszonyok összességéként, vagyis történeti és területi viszonyokként.

E viszonyalapú (vagy relacionális) szemléletmód tehát nem fogadja el, hogy volnának a történelmen kívüli, illetve a térbeni elhelyezkedéstől függetlenül adott, egyetemesen és változatlanul igaz állítások, helyes morális ítéletek vagy örökéletű lényegiségek (esszenciák,

illetve szubsztanciák). A lapszám viszonyalapú, relacionális szemléletmódja ezzel szemben az élet anyagi termelésének és újratermelésének történetileg kibomló, térbeliségében formálódó, globálisan szerveződő viszonyait vizsgálja. Annak ellenére, hogy ezeket olykor termelési viszony(ok)ként, olykor tulajdonviszony(ok)ként, máskor tőkeviszony(ok)ként vagy megint máskor →hegemóniaként azonosítjuk, módszertanilag és ismeretelméletileg szorosan összefüggőnek tételezzük őket. Ez az oka annak, hogy noha a viszony (reláció) fogalma és a viszonyalapú (relacionális) szemlélet mélyen áthatja e lapszám valamennyi tanulmányát, e kifejezést (egyes számban) ritkán használjuk. Jellemzően viszonyokról, viszonyrendszer(ek)ről, →világrendszerről, világszintű és helyi →munkamegosztásról írunk. (ÉMÁ)